

ЦІНІСНО-СМИСЛОВА СФЕРА ЯК КЛЮЧОВИЙ СТРУКТУРНИЙ КОМПОНЕНТ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКІВ З ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ

THE VALUE-SEMANTIC SPHERE AS A KEY STRUCTURAL COMPONENT OF THE PERSONALITY OF ADOLESCENTS WITH SEVERE SPEECH DISORDERS

У статті розглядається ціннісно-смыслова сфера як центральний елемент структури особистості підлітків з тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ), що відіграє фундаментальну роль у формуванні їхніх самосвідомості, життєвих орієнтирів, мотивації та здатності до рефлексії. Особлива увага приділяється труднощам, які виникають у формуванні ціннісно-смыслової сфери у підлітків із ТПМ через специфіку їхньої комунікативної діяльності, зокрема обмежену вербальну взаємодію, труднощі з вираженням думок, емоцій і внутрішніх переживань.

На основі аналізу наукової літератури як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників систематизовано низку психологічних особливостей підлітків із ТПМ, серед яких: ускладнене формування ідентичності, ситуативність життєвих смислів, обмежена здатність до рефлексії, емоційна вразливість, залежність від зовнішньої оцінки та низький рівень автономії у визначенні життєвих цілей. Водночас автор виокремлює компенсаторні механізми, які можуть стати опорою для розвитку – зокрема невербальне мислення, творчість, соціальний інтелект. Важливим практичним складником статті є опис методологічних підходів до діагностики ціннісно-смыслової сфери в умовах мовленнєвого дефіциту. Пропонується застосування проєктивних методик, модифікованих опитувальників із візуальними підказками, наочно-моделювальних технік та поведінкового спостереження. Такий багатокомпонентний підхід дозволяє глибше проникнути у внутрішній світ підлітка, адекватно оцінити його цінності, мотивації та смисложиттєві орієнтації. У висновку обґрунтовується необхідність утворення індивідуалізованих психокорекційних програм, які поєднують психологічну, педагогічну та логопедичну підтримку й спрямовані на розвиток саме тієї внутрішньої сфери особистості, що дає змогу підлітку з ТПМ не лише адаптуватися, а й знаходити смисл і цінність власного життя. Матеріал статті є вагомим внеском у спеціальну психологію та практику інклюзивної освіти, оскільки окреслює малодосліджений, але вкрай важливий аспект становлення особистості в умовах обмежених мовленнєвих можливостей.

Ключові слова: ціннісно-смыслова сфера, психологічна адаптація, особистість, само-реалізація, інтегративна характеристика, підлітки з тяжкими порушеннями мовлення.

The article explores the value-semantic sphere as a central element in the personality structure of adolescents with severe speech disorders (SSD), emphasizing its fundamental role in the formation of self-awareness, life orientations, motivation, and the capacity for reflection. Special attention is paid to the difficulties that arise in shaping this sphere in adolescents with SSD, which are largely due to the specific features of their communicative activity – in particular, limited verbal interaction and challenges in expressing thoughts, emotions, and inner experiences.

Based on the analysis of national and international scholarly literature, the article systematizes a range of psychological characteristics typical for adolescents with SSD. These include difficulties in identity formation, situational and fragmented life meanings, limited reflective ability, emotional vulnerability, dependence on external evaluation, and a low level of autonomy in defining life goals. At the same time, the author highlights several compensatory mechanisms that may support development – such as nonverbal thinking, creativity, and social intelligence.

A key practical aspect of the article is the description of methodological approaches to diagnosing the value-semantic sphere under conditions of speech deficit. The author proposes the use of projective techniques, modified questionnaires with visual cues, visual-modeling strategies, and behavioral observation. This multicomponent approach allows for a deeper insight into the adolescent's inner world, facilitating an accurate assessment of their values, motivations, and existential orientations.

In conclusion, the article substantiates the need to develop individualized psycho-correctional programs that integrate psychological, pedagogical, and speech therapy support. These programs should focus on cultivating the internal sphere of the adolescent's personality, enabling not only social adaptation but also the discovery of personal meaning and life value. The material presented contributes significantly to the field of special psychology and inclusive education practice by addressing a poorly studied yet crucial aspect of personality development in conditions of limited speech capabilities.

Key words: value-semantic sphere, psychological adaptation, personality, self-realization, integrative characteristic, adolescents with severe speech disorders.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32782/hbts.78.1.6>

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Барболін І.С.

аспірант

Інститут спеціальної педагогіки

і психології імені Миколи Ярмаченка

Національної академії

педагогічних наук України

Вступ. Формування особистості як цілісної, активної та соціально адаптованої індивідуальності неможливе без розвитку її ціннісно-смыслової сфери. Цей компонент забезпечує смислове наповнення життєдіяльності людини, її здатність до осмислення буття, прийняття рішень, визначення життєвих цілей та моральних орієнтирів.

У сучасному суспільстві, яке переживає глибокі соціальні, культурні та інформаційні трансформації, особлива увага приділяється формуванню цілісної та зрілої особистості. Одним із ключових

структурних компонентів особистості виступає ціннісно-смыслова сфера, яка визначає життєві орієнтації, внутрішню мотивацію, систему пріоритетів і здатність до усвідомлення власного «Я». Надзвичайно важливим це питання постає в підлітковому віці – періоді активного становлення світогляду, самосвідомості та пошуку особистісного сенсу.

Для підлітків з тяжкими порушеннями мовлення (далі – ТПМ) розвиток ціннісно-смыслової сфери ускладнюється специфікою комунікативної діяльності, труднощами у вираженні емоцій, думок,

рефлексії, що може негативно впливати на процеси самопізнання та соціалізації. Обмеженість у вербальній взаємодії часто призводить до звуження кола значущих соціальних контактів, обмеження досвіду, що формує особистісні смисли.

Незважаючи на важливість проблеми, питання особливостей формування ціннісно-смислової сфери саме в підлітків із ТПМ залишається не досить вивченим у вітчизняній психології. Це зумовлює потребу в глибшому теоретичному аналізі та емпіричному вивченні цього феномену, що своєю чергою сприятиме розробленню ефективних психолого-педагогічних стратегій підтримки таких підлітків.

Проблематика ціннісно-смислової сфери особистості широко представлена у вітчизняній і зарубіжній психології. Проте значно менше уваги приділено особливостям її формування в дітей з тяжкими порушеннями мовлення. У дослідженнях М. Балинської, І. Мартиненко [2; 7] акцентується на наявності комунікативних, емоційних та мотиваційно-ціннісних бар'єрів у підлітків із ТПМ, що ускладнюють їх включення в соціальні взаємодії й негативно впливають на формування особистісних смислів. Авторка підкреслює важливість створення інклюзивного простору як умови для повноцінного розвитку ціннісно-смислової сфери.

У дослідженні Г. Соколової [4] розглядаються когнітивні аспекти розвитку дітей із порушеннями мовлення, зокрема особливості пам'яті, мислення та уваги. Науковиця виявляє, що зниження рівня когнітивного функціонування в таких дітей прямо впливає на становлення самооцінки, емоційної стабільності та здатності до рефлексії. Схожі висновки підтверджуються в роботі Т. Яновської [9, с. 61], яка аналізує пізнавальну сферу молодших школярів із ТПМ, звертаючи увагу на зв'язок між увагою, мовленням і розвитком ціннісно-смислової орієнтації.

Питання особистісного розвитку та формування життєвих орієнтацій у дітей із ТПМ розглядаються в працях Н. Базима, Ю. Рібцун, М. Шеремет та ін. Вони описують емоційну лабільність, підвищену тривожність, низьку комунікативну ініціативність і обмежену соціальну активність як типові риси таких дітей. Усе це знижує їх здатність до усвідомлення власних цінностей і смислів, а також формування життєвої перспективи [1; 3; 4; 7].

Окремий внесок у дослідження структури ціннісно-смислової сфери зробили О. Лозова та О. Литвиненко, які аналізували наративи підлітків із мовленнєвою депривацією. Виявлено, що ці підлітки мають труднощі з вираженням особистісних смислів, формуванням цілісного уявлення про себе й побудовою життєвого наративу. Це вказує на обмежене усвідомлення власної цінності, перспектив і мотиваційних структур [5; 6].

Зарубіжні лонгітюдні дослідження, зокрема N. Botting, L. Rescorla, підтверджують, що діти з ранніми мовленнєвими порушеннями в підлітковому віці мають вищий рівень тривожності, соціальної ізоляції, знижену академічну успішність і проблеми з формуванням особистісного смислу.

У роботах L. Lindsay та J. Wadman також виявлено, що порушення артикуляції чи дисфлуентність (наприклад, заїкання) призводять до зниження самооцінки, труднощів у побудові емоційних зв'язків і ускладнення процесу ідентифікації [10].

Таким чином, попередні дослідження чітко демонструють тісний зв'язок між порушеннями мовлення та труднощами у формуванні ціннісно-смислової сфери. Проте саме ціннісно-смисловий елемент особистості підлітків із ТПМ залишається недостатньо вивченим у вітчизняному науковому дискурсі, що актуалізує необхідність подальших досліджень у цьому напрямі.

Низка дослідників, зокрема Н. Базима, С. Максименко, Ю. Рібцун, Г. Соколова, Т. Яновська та інші, переконливо доводять, що ціннісно-смислова сфера виступає ключовим компонентом структури особистості, який забезпечує внутрішню узгодженість, мотиваційну спрямованість і життєву орієнтацію індивіда. У підлітковому віці, що є критичним для становлення самосвідомості, світогляду та рефлексії, формування ціннісних орієнтирів набуває особливої значущості. Порушення мовлення, зокрема тяжкі форми, значною мірою впливають на цей процес, зумовлюючи труднощі у встановленні соціальних зв'язків, самовираженні та емоційній саморегуляції.

Виклад основного матеріалу. Підлітки з тяжкими порушеннями мовлення часто мають обмежений досвід вербальної комунікації, що призводить до зниження соціальної активності, самооцінки та формування обмеженого кола життєвих цінностей [3, с. 307]. Дослідження вітчизняних науковців показали, що такі підлітки зазвичай демонструють фрагментарне уявлення про власне майбутнє, нечіткі життєві цілі, а їхні ціннісні орієнтації часто зосереджені на базових потребах – прийнятті, безпеці, підтримці, – а не на самоактуалізації.

Згідно з результатами дослідження О. Лозової та О. Литвиненко [5; 6], мовленнєва депривація значно ускладнює процес формування смисложиттєвих орієнтацій. У наративах таких підлітків виявляються труднощі у вираженні власних думок, побудові цілісного «Я-образу» та формуванні життєвих планів. Це свідчить про недостатній розвиток когнітивної та емоційної рефлексії як основи смислової саморегуляції.

На думку Botting і Conti-Ramsden [10, с. 112], діти з мовленнєвими порушеннями в підлітковому віці частіше зазнають емоційних труднощів, мають нижчу самооцінку та демонструють соціальну ізоляцію. Це безпосередньо впливає на їх мотиваційну сферу, знижуючи рівень внутрішнього контролю та формування автономної системи цінностей. Крім того, лонгітюдні дослідження Rescorla підтверджують наявність стійких труднощів у сфері соціального функціонування в підлітків, які в дитинстві мали ТПМ. Психологічні особливості таких підлітків часто включають підвищену тривожність, емоційну нестабільність, знижений рівень довіри до себе та оточення. Усе це створює перешкоди для формування інтегрованої системи життєвих смислів, яка є важливою умовою психічного здоров'я та адаптації в суспільстві.

Порівняльний аналіз особистісного розвитку підлітків із тяжкими порушеннями мовлення та їхніх ровесників без мовленнєвих відхилень дозволяє виявити низку відмінностей у структурі та змісті ціннісно-смислової сфери. Передусім у підлітків із ТПМ спостерігається менша сформованість системи цінностей. Вона часто є фрагментарною, несформованою або ситуативною, тоді як в їхніх ровесників без порушень мовлення ціннісна структура є більш чіткою, ієрархізованою та внутрішньо вмотивованою [3; 8; 9].

Характерною рисою підлітків із ТПМ є знижена здатність до усвідомлення життєвого смислу, що виявляється в труднощах із формулюванням особистісно значущих цілей, самоідентифікації, рефлексії власних переживань і мотивів поведінки. Натомість підлітки без порушень мовлення зазвичай демонструють вищий рівень осмисленості власного життєвого шляху, здатність до глибшого самопізнання й визначення індивідуального сенсу життя.

Підлітки з ТПМ зазвичай орієнтуються на зовнішні цінності – оцінювання дорослими, соціальне прийняття, матеріальні блага, тобто керуються переважно зовнішньою мотивацією. У нормотипових однолітків переважає внутрішня мотивація, прагнення до самореалізації, пізнання, особистісного розвитку. Така різниця частково пояснюється комунікативними труднощами, що обмежують соціальний досвід підлітків із ТПМ та знижують їхню здатність до автономного формування смислів.

Також у дітей з ТПМ простежується емоційна незрілість, підвищена тривожність і соціальна замкнутість, що позначається на формуванні міжособистісних цінностей, як-от довіра, підтримка, дружба. Їм часто бракує впевненості у власній значущості, що ускладнює розвиток позитивного «Я-образу» та змістовних взаємин з оточенням [7]. Підлітки без мовленнєвих порушень зазвичай активніше включаються в соціальну взаємодію, формуючи стабільні ціннісні уявлення про відносини, моральні норми, взаємну підтримку.

Ще однією помітною відмінністю є слабка орієнтація на майбутнє в підлітків із ТПМ. Вони рідше виявляють чітко сформульовані плани, мрії чи прагнення, частіше живуть «теперішнім днем», не завжди усвідомлюючи причинно-наслідкові зв'язки між діями і майбутніми наслідками. У нормотипових підлітків, навпаки, чітко простежується тенденція до планування, прогнозування, формулювання довгострокових життєвих цілей [3, с. 301].

Узагальнюючи, можна зазначити, що підлітки з ТПМ характеризуються менш рефлексивною, менш автономною та менш цілісною ціннісно-смисловою сферою, що зумовлено як мовленнєвими труднощами, так і вторинними психологічними факторами – зниженою самооцінкою, емоційною вразливістю, обмеженим соціальним досвідом. Ці відмінності мають бути враховані в побудові психолого-педагогічної допомоги, орієнтованої на розвиток смислової сфери як основи особистісного зростання.

На основі аналізу наукових джерел та порівняльного аналізу нами було визначено, що психологічні особливості становлення ціннісно-смислової сфери у підлітків з тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ) мають низку характерних рис, які зумовлені не лише віковими чинниками, а й специфікою мовленнєвого дефіциту, супутніх когнітивних, емоційно-вольових і соціальних труднощів. Нижче наведено узагальнені психологічні особливості, що виявляються в цьому процесі:

1. Ускладнення формування Я-концепції та ідентичності

Мовленнєві обмеження знижують ефективність комунікації, що впливає на процеси самоусвідомлення й самопрезентації. Підлітки з ТПМ часто відчують себе «не такими, як інші», що може зумовлювати деформовану або занижену самооцінку, порушення ідентичності. Про це свідчить уникання участі в колективних обговореннях, обмежене вербалізоване осмислення власного життєвого досвіду.

2. Уповільнене або спотворене формування життєвих смислів

Смисложиттєві орієнтації формуються на основі досвіду взаємодії, рефлексії, мови внутрішнього діалогу. Через дефіцит вербального мислення порушується процес осмислення переживань, цілей, життєвих цінностей. У підлітків із ТПМ відмічається схильність до ситуативних, фрагментарних або емоційно забарвлених оцінок життєвих подій.

3. Обмеження у сфері рефлексії та мовленнєвої інтерпретації досвіду

Внутрішній діалог, важливий для смислотворення, часто не сформований або обмежений. Підлітки мають труднощі у вираженні своїх почуттів, думок, бажань, що ускладнює процес інтеграції досвіду в систему особистісних смислів.

4. Підвищена емоційна вразливість і залежність від зовнішньої оцінки

Часто спостерігається підвищена чутливість до критики, страх бути незрозумілим або відкинутим. Емоційна нестабільність і залежність від думки дорослих або значущих інших формують цінності ззовні, а не на основі внутрішніх переконань.

5. Низький рівень автономності у визначенні життєвих цілей

Через дефіцит мовлення й когнітивні труднощі підлітки з ТПМ можуть потребувати допомоги у формулюванні життєвих орієнтирів. Їх життєві смисли часто нав'язуються дорослими, педагогами або батьками, що гальмує становлення суб'єктності.

6. Виражена потреба в підтримці та прийнятті

У структурі ціннісних орієнтацій переважають соціальні потреби: прийняття, дружба, підтримка, безпека. Смисли, пов'язані з теплими міжособистісними стосунками, можуть компенсувати труднощі самореалізації.

7. Візуально-дієва та емоційно-образна форма осмислення

Підлітки з ТПМ часто схильні до невербальних або образних форм вираження смислів – через ма-

люнок, дію, гру, творчість. Це відкриває шлях для альтернативних підходів до формування ціннісно-смислової сфери (арттерапія, нарративні методи, соціальні історії).

8. Роль компенсаторних механізмів у розвитку смислів

Умови підтримки та розвитку компенсаторних механізмів (розвиток невербального мислення, соціального інтелекту, творчості) можуть сприяти формуванню зрілих смисложиттєвих орієнтацій навіть за наявності мовленнєвих труднощів.

У цьому контексті важливим є не лише діагностичний підхід, а й створення умов для розвитку ціннісно-смислової сфери: через індивідуалізовану психокорекційну роботу, логопедичну підтримку, формування комунікативної компетентності та соціальних навичок [3; 4; 6; 7; 8].

З огляду на вищесказане було визначено шляхи вивчення ціннісно-смислової сфери особистості підлітків з тяжкими порушеннями мовлення, що вимагає комплексного підходу, який охоплює як загальнопсихологічні, так і спеціальні методи, адаптовані до особливостей мовленнєвого розвитку цієї категорії дітей. Через ускладнене вербальне спілкування традиційні методики, що базуються на мовному самоописі, часто є не досить ефективними або потребують модифікації. Тому варто застосувати альтернативні способи діагностики, що дозволяють розкрити внутрішній світ підлітка, його життєві орієнтації, цінності та смисли.

Одним із дієвих напрямів, на нашу думку, є використання проєктивних методик, зокрема малюнкових тестів, тематичних апперцептивних тестів (ТАТ), методики незакінчених речень, які дозволяють опосередковано зчитувати ціннісні орієнтири, емоційний стан та життєві смисли дитини. Такі інструменти не вимагають розгорнутої мовної продукції, тому підходять для підлітків із порушеннями артикуляції, граматичної будови мовлення або зниженим словниковим запасом.

Також доцільним є використання модифікованих опитувальників, адаптованих до вікових та когнітивних особливостей учасників дослідження. Наприклад, опитувальники життєвих орієнтацій (ЛОЖ) чи шкали самооцінки (наприклад, шкала Розенберга) можуть бути подані у вигляді візуально спрощених блоків із підтримкою невербальних підказок, що полегшує розуміння завдань. Ефективними також є методи інтерв'ювання з елементами наочного моделювання, які дозволяють підлітку виразити свої думки невербально або за допомогою альтернативних засобів комунікації (жестів, символів, карток).

Окремим напрямом є спостереження за поведінкою в реальних або змодельованих соціальних ситуаціях, яке дозволяє виявити домінантні мотиви, типові реакції, рівень усвідомлення норм, цінностей та моральних орієнтацій. Аналіз продуктів діяльності (твори, щоденники, малюнки, ігрові сценарії) також дає змогу простежити смислову наповненість переживань підлітка, виявити його уявлення про себе, інших та світ.

Крім того, інтеграція міждисциплінарного підходу – поєднання психологічних, логопедичних, педагогічних методів – дозволяє отримати багатовимірне уявлення про внутрішній світ дитини з ТПМ. Залучення батьків і вчителів до спостереження та інтерпретації результатів дослідження розширює контекстне розуміння індивідуальних особливостей підлітків.

Висновки. Таким чином, визначені нами шляхи вивчення ціннісно-смислової сфери підлітків із тяжкими порушеннями мовлення враховуватимуть обмеження в мовленнєвій діяльності та спиратимуться на багатокомпонентний діагностичний інструментарій. Це забезпечить більш точну діагностику внутрішньої мотиваційно-смислової структури особистості та відкриває перспективи для розроблення індивідуалізованих психокорекційних програм.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Базима Н.В., Назарец Д.С. Особливості емоційно-вольової сфери у дітей з аутистичними порушеннями. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2012. № 21. С. 6–11.
2. Балинська М.В. Теоретичне підґрунтя дослідження бар'єрів та комунікативних бар'єрів у підлітків із тяжкими порушеннями мовлення. *Освіта осіб з особливими потребами в дії: реалії в умовах війни* : матеріали Всеукр. конф. молодих вчених, 29 лютого 2024 року Київ, 2024. С. 9–15.
3. Рібцун Ю.В. Розвиток емоційної сфери дітей із тяжкими порушеннями мовлення. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2021. № 1(16). С. 295–313.
4. Соколова Г. Особливості когнітивної сфери дітей з порушеннями мовлення. *Наука і освіта*. 2021. № 1. С. 5–12.
5. Лозова О., Литвиненко О. Змістові індикатори особистісної спрямованості у персональних наративах підлітків із депривацією вербального розвитку. *Психолінгвістика*. 2021. № 30 (1). С. 114–138.
6. Лозова О., Литвиненко О. Наративні індикатори дисфункційних когнітивних схем підлітків. *Психолінгвістика*. 2019. № 26(1). С. 228–245.
7. Мартиненко І.В. Особливості комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення : монографія. Київ : ДІА, 2016. 304 с.
8. Максименко С.Д. Теорія особистості : навчальний посібник. Київ, 2007. 368 с.
9. Яновська Т. Особливості розвитку пізнавальної сфери молодших школярів із тяжкими порушеннями мовлення. *Молодий вчений*. 2023. № 3(115). С. 59–62.
10. Botting N., Conti-Ramsden G. The role of language, social cognition, and social skill in the functional social outcomes of young adolescents with and without a history of SLI. *British Journal of Developmental Psychology*. 2008. № 26(2). Р. 281–300. DOI: 10.1348/026151007x235891.

Стаття надійшла у редакцію: 20.10.2025

Стаття прийнята: 01.11.2025

Опубліковано: 08.12.2025